

ARBEID EN OUDHEID

H.W. PLEKET

In iedere maatschappij wordt gearbeid maar in sommige meer en langer dan in andere. Het samengaan van een beduidende, technologisch bepaalde arbeidsuitstoot en een door de emancipatiebeweging veroorzaakte vergroting van het arbeidsaanbod heeft in onze jaren geleid tot een relativering van arbeid en arbeidsethos. "Arbeidsloos inkomen", "verandering in de waardering van arbeid" en zo nog wat andere termen: allemaal wijzen ze wellicht heen naar een toekomst, waarin technologisering en robotisering menselijke produktiearbeid op de achtergrond zullen dringen, waarin minder gearbeid en minder verheven dan wel somber over arbeid gedacht zal worden. Nu nog kan een expert in de arbeidsorganisatiesociologie schrijven dat z.i. "er geen sprake van is dat het arbeidsethos in de afgelopen 10-15 jaar ingrijpende wijzigingen heeft ondergaan" (NRC 30.6.1983; art. Dr. Hk Thierry).

Nu nog kan men schamper doen over een experimenteel vak als "vrijetijdskunde". Ik betwijfel of die schamperheid het op den duur vol zal houden. Tegen die tijd zijn we weer terug bij af, d.w.z. bij het elitaire denken van Plato en Aristoteles over de "scholē" (vrije tijd) van de wijsgerige mens die zich volledig aan zelfontplooiing kan wijden, zonder de noodzaak van produktiearbeid.

HET CONCEPT "ARBEID" IN DE OUDHEID

Met deze opmerking zijn we als vanzelf bij de Oudheid aangeland. In deze variant van de pre-industriële wereld is heel wat afgezwogd, door diverse typen werkers, maar een term die het abstracte begrip 'arbeid' als algemene, maatschappelijke functie uitdrukt heeft de Grieks-Romeinse wereld niet opgeleverd, zoals Moses Finley in zijn befaamde *The Ancient Economy* (1973) opmerkte (blz.81-82); evenmin was er een program, laat staan een partij van de arbeid. 'Herverdeling van land', 'delging van schulden': dát waren de issues waar de minder bedeedden zich nog wel eens over wilden opwinden. Wat wij met 'werk', 'arbeid' vertalen (Grieks: *ergon*) betekent ook nog 'daad', 'vak', 'vereniging', 'gilde', en 'gebouw'; de term *ergastēs* duidt nu uitgerekend niet de 'werker' aan, doch de winkelier of kleinhandelaar.

Nu kan men natuurlijk, met de heer Jourdan, over proza spreken, zonder te weten dat men het over dat phenomeen heeft, d.w.z. zonder dat men er een vaste term voor heeft.

Gaan we op deze tegenwerping in en speuren we vervolgens naar in antieke bronnen ge-ventileerde opvattingen over wat wij 'arbeid' zouden noemen, dan komen we weinig verheffends tegen. 'Arbeid adelt' is al helemaal een on-Griekse gedachte. Vermoedelijk is er een op massale produktie, produktie- en winstmaximalisatie toegesneden (proto) industriële maatschappij voor nodig om zo'n verheven ideologie te krijgen: enerzijds als zoethoudertje voor de arbeiders die er een combinatie van zelfrespekt en berusting aan kunnen overhouden. In de antieke wereld is loonarbeid een te marginale factor geweest dan dat een wervende 'arbeid adelt'-campagne tot ontwikkeling kon komen. Loonwerkers (*mercennarii*) zijn functionele slaven ("loco servorum sunt"), zegt Cicero (De officiis, I, 150). En voor slaven ga je geen verheven arbeidsideologie ontwikkelen: slaven zijn verhandelbare 'dingen'. De zweep, de corrigerende tik en de bemoedigende schouderklop zijn efficiëntere middelen ter verkrijging van een bevredigende arbeidsprestatie !

SLAVEN EN VRIJE WERKERS: DE BOER

Het zou beslist onjuist zijn om DE Grieks-Romeinse Wereld als zodanig een slavenmaatschappij te noemen. Het klassieke Athene en het klassieke Italië waren dat wel, in de zin dat de elites een substantieel deel van hun rijkdom aan slavenarbeid ontleenden, agrarisch of ambachtelijk commercieel. Andere perioden en gebieden werden veeleer gekenmerkt door andere vormen van afhankelijke arbeid die wij hier maar gemakshalve zullen samenvatten onder de noemer 'horige pachters'. Ten allen tijde bestond er echter, in wisselende omvang, een heerleger van kleine agrarische en ambachtelijk-commerciële zelfstandigen: keuterboertjes, soms in piekperioden er wat bij schnabbelend als oogsthelper, dan weer een stukje land van een rijke heer erbij pachtend, en kleine middenstanders.

De ideologie rond de arbeid van de kleine boer is blijvend gestempeld door de Griekse boeren-dichter Hesiodus (7e eeuw v. Chr.). Hij dringt aan op ijverige landarbeid maar komt toch eerder in de buurt van het 'In het zweet des aanschijns zult ge Uw brood verdienen' dan van het 'arbeid adelt'. Werken is 'zwoegen', 'afzien' (*ponos, poneomai*), en een symptoom van een vervvalperiode; het is een door de goden beschikte doem voor de mensen. In de gouden oertijd groeide alles vanzelf (auto-matisch); nú in het bronzen tijdperk moeten we werken, niet als waarde op zich, niet als heilig doel, maar als middel tot het verwerven van rijkdom en prestige. Arbeid is weliswaar geen schande -dat is werkeloos, d.w.z. lui zijn- maar verheven is het allerm minst. Werken moet omdat men anders tot armoede en schande vervalt en bovendien een goede kans loopt opgevreten te worden door de machtigen der aarde, door Hesiodus toepasselijk vergeleken met 'haviken' (in het huidige spraakgebruik lijken dat felle, anti-Russische Amerikaanse politici te zijn !) Overigens moet men niet denken dat de Griekse boer 'arbeid' relateerde aan 'zondigheid'. De leer van het 'gouden' en 'bronzen' tijdperk is eerder een mythologische verbeelding en verklaring van 's mensen lot dan een existentiële boodschap omtrent de menselijke zonde, die als goddelijke straf de arbeid te verstouwen kreeg. De Griekse religie was, zeker in de alledaagse sfeer van kapel en tempel, ver verwijderd van een zonde en straf-ideologie.

Over de arbeid van de kleine agrarische zelfstandige worden de auteurs na Hesiodus allengs wat positiever. In de Griekse wereld, m.n. in die van Athene, is sprake van een ideologie van de zogenaamde *autourgoi*, de zelf werkende en zich bedruipende zelfstandige agrariër (Grieks: *autos* is zelf; *ergon* is werk). Het gaat hier niet om verheerlijking van de arbeid als zodanig, van de arbeid als productiefactor maar om de functie van

agrarische arbeid voor de oorlog. Boerenarbeid kweekt hardheid en fitheid voor het slagveld. Het valt op, al is het bronnenmateriaal nog nooit uitputtend verzameld, dat in de schaarse inscripties waarin lof op de landman/landbouw doordringt, meestal de ascetisch-wijsgerige term *ponos* (inspanning) wordt gebruikt; via de uitdrukking *philoponia* (graag afzien) klinkt deze waarde vervolgens door in de wereld van de atletiek-sport, die op zijn beurt ideologisch nauw verweven is met de oorlog. In de Romeinse keizertijd wordt in een Griekse stad in Klein-Azië een hoge stedelijke magistraat door zijn zoon geprezen "omdat hij veel afzwoegde en de landarbeid deed zoals Hesiodus al voorschreef" (SEG XXVIII, 982). Met landarbeid vertaalde ik het Griekse *geo-poniē*, met een van *ponos* afgeleid bestanddeel. Ik denk niet dat deze magistraat realiter leefde zoals de Hesiodische boer. Hoogstens zal hij op gezette tijden zijn boerderij gerund en zelf de handen uit de agrarische mouwen gestoken hebben. Men denke aan de modelhereboer van Xenophons *Oikonomikos*, 5 à 6 eeuwen eerder, die ook al de mond vol heeft van de lofuitingen over de landman, zelf ook wel lichamelijke arbeid doet maar eigenlijk alleen voorzover hij het leuk vindt en er zijn lichamelijke conditie mee op peil kan houden. Met P.A. Brunts woorden: "work was no disgrace to a Greek of high status, provided that he was not *compelled* (curs. van mij, H.W.P.) to resort to it, to earn his daily bread". "Het boerenwerk is slavenwerk" laat Menander iemand in één van zijn comedies uitroepen. Dat lijkt meer in overeenstemming met de werkelijke opvatting van de schrijvende politieke elite. In zoverre mag men de prediking van de zogenaamde *autorgos*-ideologie een zekere hypocrisie niet ontzeggen. In dit opzicht waren autoritaire denkers als Plato en Aristoteles bepaald eerlijker, zij het nog reactionairder, toen zij in hun ideale staat zelfs de boeren buiten de kring der volberechtigde burgers plaatsten. Idealiter had ook de boer niet de vrije tijd, die onontbeerlijk is voor het verkrijgen van de ware deugd en kennis. Als Aristoteles niet over het ideale maar het reëel haalbare denkt, komt hij met zijn 'republiek van de boeren' op de proppen. Dan ligt hij weer op de koers van die reële Grieken die hun kaarten op het kwartet boer-burger-atleet- soldaat zetten.

Bij de Romeinen is het eigenlijk één pot nat. Ook daar uitgebreide lof op de landman die zelf zijn land bewerkt. P. Garnsey spreekt zelfs van de '*myth of the peasant*' en de '*doctrine of the dignity of agricultural labour*'. Terecht situeert hij deze ideologie tegen de achtergrond van Rome's militaire expansionisme. De boer is nodig als soldaat; eerst als burger, rijk genoeg om als legionnaire aan de welstandseis voor weerbare mannen te voldoen, later (ca. 100 v. Chr.) wanneer die eis verdwijnt, als door landarbeid geharde en daardoor voor het krijgsbedrijf geschikte beroepssoldaat. Want ook na de afschaffing van het census-criterium blijven de Romeinse legioenen bestaan uit boerenknullen. Recruitering uit het stedelijk proletariaat is te verwaarlozen. Maar ook hier maskeert de ideologie de realiteit. Cicero vindt de landbouw de fraaiste bron van inkomsten, hij verlustigt zich in de 'arts of cultivation' maar hij werkt natuurlijk niet eigenhandig op zijn landerijen. Spitten en ploegen vindt hij maar laag bij de grondse bezigheden en die fraaie boeren-soldaten uit de ideologie blijken in de realiteit meer op vee dan op mannen te lijken !

Cato is lyrisch over boeren als zijnde de beste soldaten, maar in feite laat hij zijn personeel voor zich werken. De Romeinse elite is als Keizer Antonius Pius, die af en toe ook graag de handjes uit de mouwen stak op één van zijn landgoederen, maar dan wel als vorm van recreatie: een soort agrarische 'doe-het-zelver-met-een-volkstuin', zij het ook dat die keizerlijke volkstuin veel groter was en de keizer er alleen maar werkte als hij echt zin had. Al met al moet men die 'dignity of labour' wel wat afzwakken. Werk was hoogstens een middel tot een doel en de lofuitingen erop dienen vooral als een soort pre-Marxistisch opium voor het volk beschouwd te worden, al gebiedt de eerlijkheid te zeggen dat de aristocratische ideologie -zoals zo vaak in en na de Oudheid- dominant genoeg was om lager in de sociale hiërarchie talloze navolgers te vinden. Enige scherpslijpers gaan, althans met de mond, wat verder. Ik doel hier op de Stoïcijn

Musonius Rufus en de rhetor-filosoof Dio van Prusa (ca. 100 n. Chr.): zij verkondigen niet alleen braaf dat het leven op en van het land wel de beste manier is om "overeenkomstig de natuur" (lees: rede) te leven en daarmee het wijsgerige ideaal te verwezenlijken; ze gaan verder en schrijven dat de wijsgeer ook daadwerkelijk harde agrarische arbeid moet combineren met de zucht naar kennis van de ware deugd. Dio gaat zelfs zo ver het bestaan van de herder aan te bevelen. Scherpslijpers noemden we dit genre denkers, omdat de praktische invloed van hun denkbeelden gering tot nihil is geweest. De verheerlijking van de arbeidende landman en van de herder is op zijn best een weerpiegeling van het verlangen naar het 'land, waar het leven goed is', ver weg van de grote steden en de mensenmassa's die de Hellenistisch-Romeinse periode kenmerkten. In werkelijkheid is het een handige ideologie, waarmee gepoogd kan worden de *in feite* geminachte 'boerenpummels' te verzoenen met hun miserabel bestaan. Vooral de verheerlijking van het herdersleven (vgl. ook de bucolische poëzie) staat wel in schril contrast met de buitengewoon lage status en het slechte image van de echte herders in de antieke maatschappij. Het zal niet de laatste maal zijn in de geschiedenis, dat achter de hang naar en glorificatie van het landleven zowel een flinke portie hypocrisie als een volstrekt onhistorische benadering van het agrarisch heden én verleden schuil gaan! De ideologie van de 'arme, eenvoudige' Romeinse dictator Cincinnatus die zo van zijn anderhalve hectare land afkwam om als generaal zijn stad te redden, is wat dat betreft even misleidend als de thans nog wel eens opgeld doende nostalgie omtrent het goede dorpsleven in de pre-industriële Europese geschiedenis.

Dio van Prusa breidt zijn arbeidsideologie ook uit tot de armen. In zijn nostalgische *Euboikos* -een ontmoeting beschrijvend met eenvoudige jagers- proclameert hij, dat de arme evenzeer als de rijke stijlvol en overeenkomstig de natuur kon leven. Bij voorkeur moest dat toch maar op het land gebeuren; Dio gaat zelfs zo ver te beweren, dat het het beste zou zijn de stedelijke armen op het platteland een nieuw agrarisch bestaan te laten beginnen. Tegelijkertijd is hij realistisch genoeg om te beseffen dat dit wensdromen zijn: er zullen altijd armen zijn in de stad, "onderdrukt door werkeloosheid en armoede". Dit realiteitsbesef brengt hem ertoe te beloven een serie bezigheden te noemen die men als arme in de stad kan uitoefenen, daarbij tegelijk "deugdzaam" en "in overeenstemming met de natuur" levend. Let wel: Dio zegt niet dat de arme het *moet* doen maar dat het uitoefenen van bepaalde soorten stadsarbeid compatibel is met deugdzaam leven. We krijgen de lijst overigens niet van hem, want na een uitvoerige behandeling van te verwerpen beroepen (o.a. dezulke die "zwakheid en slapheid in het lichaam veroorzaken" en "luxe-zucht bevredigen") breekt het verhaal af. Loonarbeid overigens rekent hij bepaald tot de goede sector; loonarbeid verhindert dat de armen geheel berooid (*a-poroi*) zijn; in loondienst werkende armen voorzien in de behoeften van de rijken en bezorgen zichzelf middelen van bestaan.

NIET-AGRARISCHE ARBEID

Dio is met zijn opvattingen over arbeid in de stad a-typisch ten aanzien van de mentaliteit van de schrijvende en macht uitoefenende bovenlaag. Het heeft geen zin hier uitvoerig de algemeen bekende afkeer van handarbeid en commercie te gaan beschrijven. Belangrijker zijn de volgende vragen: hoe intens en algemeen verbreid waren de vooroordelen tegen deze branche en hoe verklaren we ze?

De intensiteit wisselde qua type stad. Bekend is Herodotus' opmerking dat de Corinthiërs de minste minachting voor ambachtslieden hadden. Hoe agrarischer de steden

- Corinthe was een havenstad ! - hoe meer officiële discriminatie. In Thebe moest een handelaar/ambachtsman tien jaar wachten voordat hij naar een ambt kon dingen. In de voluit agrarische stad Beroia -thans het centrum van de Macedonische perzikencultuur en -export- blijkt een recent gevonden gymnasiumwet (SEG, XXVII, 261 B, r. 26 e.v.) degenen die "een op de markt toegesneden (of uitgeoefende) technē hebben" uit te sluiten van toegang tot het lokale gymnasium, op één lijn met slaven, vrijgelatenen, homofielen, dronkaards en gekken. Het is nog de vraag of hier alleen op kleinhandelaren geïmplied wordt of ook nog op ambachtslieden die op de agora hun artikelen maken. Die discussie is in zoverre academisch, dat vele ambachtslieden zelf hun waren verkochten. Zeker is het al met al wel, dat ook in steden waar zo'n officiële discriminatie tegen handarbeid niet bestond, niettemin de waardering voor die arbeid steeds minder was dan voor agrarische arbeid.

Deelde iedereen die antipathie ? P. Brunt wees er terecht op dat upper class concepties "may have been pervasive and dominant because the lower classes were not sufficiently reflective or articulate to criticize them or to substitute something different". Een systematische verzameling van alle Griekse en Latijnse inscripties van ambachtslieden en handelaars hebben we nog niet. Ik heb de indruk -veel meer is het niet, sorry- dat ambachtslieden in hun getuigenissen eerder prat gaan op hun vakbekwaamheid dan op hun arbeidslust; anders gezegd: verheerlijking van de arbeid als zodanig is er niet bij, wél is men trots op het ambachtelijk kunnen. Voorzover ambachtslieden behalve zelfrespect ook prestige in hun stad hebben, tot uitdrukking komend in openbare eerbewijzen, moet men terdege rekening houden met de reële mogelijkheid dat niet zozeer de ambachtelijke arbeid zelf als wel het *rijkdom genererende aspect* van het vak werd benadrukt, waarmee we in feite weer terug zijn bij de Hesiodische visie op de landarbeid (zie boven blz.). Voor de Romeinse wereld tenslotte moet men zich realiseren dat veel getuigenissen betrekking hebben op vrijgelatenen, wier ideologie men niet zonder meer mag vereenzelvigen met die van de gewone, vrije man.

De verklaring voor dit gebrek aan waardering voor manuele arbeid ligt m.i. in het feit, dat de ambachtelijke-commerciële sector in de Oudheid grosso modo veel minder belangrijk was als bron van rijkdom dan de agrarische. Dit betekent niet dat ik zo ver wil gaan als Moses Finley (en Max Weber) en die sector vervolgens als marginaal en primitief *in vergelijking met de overeenkomstige sector in de steden van de Late Middeleeuwen en Ancien Regime* wil bestempelen. Ik denk dat grosso modo ook in die latere perioden de agrarische sector de grootste en 'zekerste' was. Aan anderen laat ik vooralsnog de vraag over, in hoeverre ook in die latere tijd een regelmatige depreciatie van manuele arbeid optreedt. Het gaat er daarbij niet om incidentele passages uit de bronnen naar voren te halen, waarin over handel en ambachtelijkheid positief gesproken wordt. Die hebben we in de Oudheid ook. Het gaat om de hoofdstroom der getuigenissen en met name ook om het daadwerkelijk *gedrag* van stedelijke elites.

Wat m.i. de Oudheid principieel onderscheidt van die latere perioden is de aanwezigheid van een grote massa slaven en vrijgelatenen die als agenten van de rijke elite in de ambachtelijke-commerciële sector opereren. Qua omvang kan die sector in de Romeinse Keizertijd heel wel vergelijkbaar zijn met latere tijden. De bemanning van de sector is van dien aard, dat de minachting ervoor *om sociale redenen* duidelijk versterkt wordt. Mocht comparatief onderzoek uitwijzen dat in latere tijden de minachting duidelijk afneemt, dan zou dat m.i. niet a priori toe te schrijven zijn aan de non-marginaliteit van die sector maar veeleer aan een meer *directe betrokkenheid* van vrije burgers bij die sectoren. Via slaven en sterk aan de patroon gebonden vrijgelatenen beschikten de antieke elites over een geïnstitutionaliseerd systeem van stromannen. Hun lage sociale signatuur bevoordert niet een denken in hoog verheven termen over hun arbeid.

Over intellectuele en artistieke arbeid wijd ik hier verder niet uit. Wel is zeker dat voorzover het om betaalde en naar het ambachtelijk-manuele verwijzende beroepen ging -ik denk aan architecten, beeldhouwers, schilders, artsen en docenten- de appreciatie bij

de elite niet erg positief was. Voor de waardering en de sociale status van artsen in de Griekse wereld verwijs ik naar een artikel van mijn hand in TvG 1983, in een fascikel (no. 3) dat geheel gewijd zal zijn aan de sociale status van artsen in diachronisch perspectief. Studies over andere beroepsgroepen, met gecombineerde exploitatie van literaire, epigrafische en archeologische bronnen, zijn een duidelijk desideratum in de Grieks-Romeinse geschiedenis. Voor de waardering van beroepen als beeldhouwer beperk ik me tot een befaamd citaat uit Plutarchus' *Leven van Pericles* (cap. 2.1; ca. 100 n. Chr.), waarin Plutarchus zonder een spoor van twijfel meedeelt, dat een talentvolle jongere toch geen Phidias zou willen zijn "want als een bepaald produkt door zijn gratie ons genoeg schenkt, is daarom de producent nog niet noodzakelijkerwijs de moeite waard" (zie P. Brunt, art.cit. 15 noot 1).

CHRISTENDOM EN EPILOOG

Over de invloed van het Christendom op het denken over arbeid en op het arbeidsethos zijn ontroerend fraaie dingen geschreven. In Geoghegans boek heerst een euforie van termen als "esteem for labor", "dignity of labor" e.d.. Arbeid, van welke soort ook, wordt gezien als dienst aan God. Ambrosius predikt dat "deugd" (*virtus*) zonder arbeid (*labor*) niet realiseerbaar is. Er is sprake van een religieus gefundeerde *plicht* tot arbeid. M.i. gaat het hier om hoogstens een wat meer religieus onderbouwde en wat fanatieker uitgewerkte versie van wat in pagane scherpslijpers als Musonius Rufus én Dio van Prusa reeds te vinden is. Alleen: door de alomtegenwoordigheid van het Christendom in de 4e eeuw na Chr. en daarna wordt deze visie op arbeid als 'dienst aan God' en 'plicht' veel meer algemeen gedachtengoed dan de produkten van elitair geschrift à la Musonius c.s. De uit een Oosters-autocratische wereld stammende visie van OT en NT vinden een gewillig oor in de christelijke kerk van na 300 na Chr. omdat de laat-Romeinse wereld met zijn toenemende polarisatie tussen rijken en rechteloze armen steeds autocratischer-Orientalser werd. Alle katten werden grauw: slaven werden als '*coloni*' (pachters) ingezet; *coloni* werden als *quasi-servi* aangeduid. In zo'n maatschappij structuur loont het om de heerlegers van zwoegende, nominaal 'vrije' maar in feite economisch onvrije werkers een arbeidsideologie voor te schotelen. Voor slaven gold de zweep; voor horige pachters was spiritueel opium nodig. Bij mijn weten is in de hele Oudheid nimmer sprake geweest van zelfs maar een aanzet tot concretiseren van het denken over arbeid-als-plicht in instituten als werkhuizen en -kampen (vgl. voor dit laatste fenomeen in de 16e en 17e eeuw C. Lis - H. Soly, blz. 86-87, 116-118). In de 16e eeuw na Chr. was men het er, net als in de Oudheid, over eens dat armoede en werkeloosheid een gevolg van luiheid waren. In beide werelden werd zeer negatief gedacht over en gereageerd op verschijnselen als zwervers en bedelaars. Het feit dat na de Oudheid wél systemen van armenzorg en arbeidsdwang tot ontwikkeling kwamen en in de Oudheid niet, is m.i. uitsluitend een gevolg van het feit dat de Oudheid, althans de smaakmakers van de Oudheid, zich geconfronteerd zagen met een slavenmaatschappij. Het is niet voor niets dat 'liefde voor de arbeid' (*phil(o)ergia*; nader onderzoek is nodig naar deze en aanverwante termen als *philoergos*) in de Griekse wereld vooral een waarde-term is ter aanduiding van het gedrag van slaven en vrouwen. De laatsten zijn dan te beschouwen als onderdanige, goed op spinnewiel en voorraadkamer passende wezens; de eersten zijn sowieso rechteloze onderdanen. In de eerste eeuw na Chr. wordt in een Kleinaziatisch grafepigram uitgerekend een slaaf, opgeklommen tot rentmeester van een landgoed, geprezen door een lotgenoot om zijn "van arbeidsliefde blakende dienstbaarheid" (*anti doulousynes philoergou*; *doulos* is slaaf; SEG XXVIII 1033).

De dominante pagane visie op de arbeid, gestempeld door de wezenlijke functie van de slavernij voor de antieke elite, mag dan door het Christendom zijn aangevallen, in de praktijk van alle dag verhinderde de maatschappij structuur dat die christelijke visie tot iets nieuws leidde. 'Dienst aan God', 'goddelijke plicht tot arbeid': het zijn mooie woorden, maar het aardse geploeter werd er niet minder om; en evenmin ging de gechristianiseerde elite zelf daadwerkelijk op zijn landgoederen aan de slag. Het feitelijke d  dain bleef, ondersteund door ad hoc redeneringen, waardoor de arbeid voor predikers en voornamen toevallig toch weer net niet harde, lichamelijke arbeid behoefde te zijn.

NOTEN

Gegevens zijn ontleend aan:

1. P. Garnsey, Non-slave Labour in the Roman World, in: P. Garnsey (ed.), Non-slave Labour in the Greco-Roman World, Cambridge, 1980.
2. C.B. Welles, Hesiod's Attitude towards Labour, in: Greek, Roman and Byzantine Studies, 1967, blz. 5-23.
3. L. Robert, Opera Minora Selecta I, blz. 384-385.
4. H.W. Pleket-R.S. Stroud, Supplementum Epigraphicum Graecum vol. XXVI-XXIX, 1979-1982 : afgekort SEG.
5. P. A. Brunt, Aspects of the Social Thought of Dio Chrysostom and of the Stoics in: Proceedings Cambridge Philological Society, 1973, blz. 9-34.
6. A.T. Geoghegan, The Attitude towards Labor in early Christianity and Ancient Culture, Washington D.C., 1945.
7. Artikel 'Arbeid' in: Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialer Sprache in Deutschland.
8. H.W. Pleket, Urban Elites and Business in the Greek Part of the Roman Empire, in: P. Garnsey-K. Hopkins-C.R. Whittaker, Trade in the Ancient Economy, Cambridge, 1983, blz. 131-145.
9. C. Lis-H. Soly, Poverty and Capitalism in Pre-industrial Europe, Sussex, 1979.

Naar een systematische bibliografie is niet gestreefd; evenmin naar een regelmatige annotatie.